

The Oil Partnership Agreement with Italy during the Second Pahlavi Era

Noureddin Nemati*

Amir Hossein Davoodvandi**

Abstract

After the conclusion of the Consortium Agreement, the Iranian government held a tender with new conditions to amend the terms of the oil concession grant and to benefit from emerging international capacities. For this purpose, the Italian company AGIP was selected as the winner and began its activities in Iran through the establishment of a joint venture company called "SIRIP" following the signing of a participation agreement. This collaboration represented an important step toward diversifying oil partners and securing a greater share of revenue. The present research, employing a descriptive-analytical approach and relying on archival documents, examines the oil interactions between Iran and Italy from 1953–1978 and addresses the question: How did the oil agreement with Italy impact the oil market and companies? Based on the hypothesis, the agreement with AGIP and the establishment of SIRIP demonstrate a deliberate effort by the Iranian government to achieve greater economic exploitation, compete with Western oil companies, and strengthen an independent oil policy within the framework of economic diplomacy with Europe, particularly Italy.

Keywords: Oil, agreement, Iran and Italy, AGIP, SIRIP, Enrico Mattei.

* Associate Professor of History of Iran, University of Tehran (Corresponding Author), n.nemati@ut.ac.ir.

** Ph.D. Candidate of History of Iran, University of Tehran, amir.davoodvandi@ut.ac.ir

Date received: 02/06/2025, Date of acceptance: 10/08/2025

Introduction

In the second half of the twentieth century, with the intensification of oil's role in global economic and diplomatic relations, Iran, as one of the primary holders of hydrocarbon resources, attained a strategic position in the international energy structure. During this same period, Italy, which had embarked on a process of industrial and economic reconstruction following World War II, cast a strategic and long-term gaze toward Iran's oil resources to meet its growing energy needs. In this context, the conclusion of a participation agreement between Iran and the Italian company AGIP (affiliated with ENI) in 1957 marked a turning point in Iran's policy of diversifying its oil partners and represented a significant effort to reduce dependence on the Western oil consortium. The present research, adopting a descriptive-analytical approach, seeks to explore the historical and political backgrounds of this agreement's conclusion, examine its legal and financial structure, and analyze its domestic and international consequences. The main objective of this study is to elucidate the impact of the aforementioned agreement on Iran's oil contract models, evaluate the position of non-English oil companies in the country's oil relations, and assess its role in the gradual transformation of the Pahlavi government's oil policies. Furthermore, by drawing on official documents, diplomatic correspondence, and archival reports, an effort has been made to present a comprehensive and documented picture of the oil relations between Iran and Italy during this period.

Materials & Methods

This research employs a descriptive-analytical method, relying on qualitative data analysis. The research data have been collected through the examination of archival documents from the Ministries of Foreign Affairs of Iran and Italy, minutes of the National Consultative Assembly and Senate sessions, reports from the National Iranian Oil Company, as well as printed sources contemporaneous with the events. The utilization of primary sources, including the official government bill submitted by Prime Minister Manouchehr Eghbal, the report of the special oil commission, and the annex documents of the SIRIP agreement, has provided a documented, multi-layered, and rich foundation for analysis. In addition, international documents and existing studies in the Italian literature on foreign policy and the energy strategies of ENI have been employed to elucidate the geopolitical contexts and economic motivations of the Tehran-Rome collaboration. This combined approach elevates the

research beyond a mere contractual examination, situating it within a holistic framework encompassing the transformations in foreign policy, strategic interests, and economic diplomacy of the two countries.

Discussion and Results

The initial findings of this research indicate that the oil agreement between Iran and the Italian company AGIP was not merely an economic response to the mutual needs of the two countries, but rather a deliberate effort to establish a new model of oil participation. This agreement, which led to the establishment of SIRIP, relied on a legal structure based on equal shares, profit-sharing from net income instead of royalties, and a degree of independence relative to Western oil consortia, making it a pioneering step in Iran's oil policy. The legal and operational underpinnings of the agreement—including AGIP's full commitment to funding exploration costs, the obligation to train and employ Iranian personnel, the designation of extensive operational areas in the Zagros region and the Persian Gulf, and the design of a reciprocal oversight system at the board level—transformed SIRIP into a leading model among oil agreements in the mid-twentieth century. The gradual amendments through supplementary agreements in 1968 and 1973 also demonstrate the dynamism of this contract and the Iranian government's political will to enhance national sovereignty over its natural resources. The transfer of the arbitration venue from abroad to Tehran, the cancellation of judicial immunities, and the redefinition of the company's tax obligations represent key steps in consolidating Iran's sovereign rights within this framework.

On the international level, this agreement became an inspirational model for other countries in the region, including Iraq, and even governments such as Japan and the Soviet Union, which sought to adopt a similar framework. In this regard, the prominent role of Enrico Mattei, the then-CEO of ENI, in designing and advancing this approach is noteworthy. His suspicious death in 1962 marked a turning point in the history of oil relations between Iran and Italy, sparking suspicions of political interventions in the arena of global oil competition. Furthermore, official visits, reciprocal meetings of high-level delegations, and the allocation of loans from SIRIP revenues for infrastructure development all bear witness to the depth and strategic nature of this collaboration between Tehran and Rome—a partnership that resonated not only in bilateral relations but also in the geopolitical equations of energy in the decades that followed.

Conclusion

The participatory agreement between the National Iranian Oil Company and AGIP represents Iran's first successful step in transitioning from the traditional concession system toward a model of genuine participation in the oil industry. Unlike the imbalanced structure of the Consortium Agreement, within the framework of SIRIP, Iran enjoyed an equal position in decision-making processes, profit-sharing, and organizational structure. Iran's share of oil revenues under this agreement increased to approximately 75 percent—a development that was not only a remarkable economic achievement but also, from a political perspective, an expression of the redefinition of oil sovereignty in Iran's foreign policy. Beyond the shift in the legal model, collaboration with Italy's ENI provided a foundation for transferring advanced technologies, training and empowering Iranian human resources, and expanding Italy's presence in Iran's infrastructure projects. Iran's persistent efforts in subsequent decades to revise the contract's terms, increase internal authorities and control, and reduce legal and financial dependencies on the foreign partner exemplified the gradual formation of a localization policy in the oil industry—a policy that ultimately culminated in the nationalization of oil in the 1970s SH. In a broader view, the SIRIP agreement can be regarded as a symbol of multilateral diplomacy and a deliberate effort to achieve relative independence in the global energy market; a forward-looking model that, even after the passage of decades, retains the potential for reinterpretation and utilization in designing Iran's current strategic policies in the fields of energy and international relations.

Bibliography

- Afkhami, Gholam Reza. 2009. *The Life and Times of the Shah*. Berkeley: University of California Press.
- ASDMAE (Archivio Storico Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri). 1955a. "Lettera riservata n. 280/100." Diplomatic correspondence. AP 1950–1957, Iran, busta 1014, p. 4. Ministry of Foreign Affairs, Rome.
- ASDMAE (Archivio Storico Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri). 1955b. "Lettera riservata n. 280/100." Diplomatic correspondence. AP 1950–1957, Iran, busta 1014, p. 5. Ministry of Foreign Affairs, Rome.
- Bucarelli, Massimo. 2010. "All'origine della politica energetica dell'ENI in Iran: Enrico Mattei e i negoziati per gli accordi petroliferi del 1957." *Nuova Rivista Storica* 94 (2): 487–516.
- Coliaei, Sara. 2016. "Le Relazioni Ufficiali tra l'Italia e l'Iran: aspetti politici (1950-1979)." Tesi di perfezionamento in Discipline storiche, Scuola Normale Superiore, Pisa.

143 Abstract

- Detailed Proceedings of the National Consultative Assembly: Sessions 16th to 19th [Official Text]. Tehran: Library of the Islamic Consultative Assembly. [In Persian]
- Ettelaat Newspaper. (1957, August 17). The news and reports of the day [Printed version]. Tehran: Ettelaat. [In Persian]
- Ettelaat Newspaper. (1957, September 10). The news and reports of the day (pp. 3, 18) [Printed version]. Tehran: Ettelaat. [In Persian]
- Finance Commission. (1970, January 8). Report on the Supplementary Agreement to the SIRIP Contract [Official Report, No. 95, Print Sequence No. 932]. Tehran: Islamic Consultative Assembly, from file 323/2/28/22q. [In Persian]
- Lanari, Valentina. 2003. "L'Italia e il Medio Oriente: dal 'neatlantismo' al peace-keeping." In *Tra guerra fredda e distensione*, edited by Angiolo Giovagnoli and Silvio Pons, 245–62. Soveria Mannelli: Rubbettino.
- Milano, Roberto. 2013. *L'ENI e l'Iran: 1962-1970*. Napoli: Giannini.
- Ministero degli Affari Esteri d'Italia. 1955. *Trattati e convenzioni, Trattato di commercio, stabilimento e navigazione tra l'Italia e l'Iran e scambi di note*. Roma: Ministero degli Affari Esteri.
- Ministry of Foreign Affairs. (1970, October 20). Letter to the National Consultative Assembly [Administrative Letter]. Tehran: Library of the Islamic Consultative Assembly, Document No. 3/5130, from file 69/1/4/35/22-1011. [In Persian]
- Mixed Establishment Contract. (1965, February 14). Exchange and Authorization of 5 Oil Contracts [Official Document]. Tehran: Library of the Islamic Consultative Assembly, from file 256/2/55/21q. [In Persian]
- National Consultative Assembly (19th Session). (1957, August 15). Letter to the President of the Senate [Administrative Letter, Registration No. 10853]. Tehran: Library of the Islamic Consultative Assembly, from file 87/0/10/19q. [In Persian]
- National Consultative Assembly¹ (21st Session). (1965, February 7). Letter regarding the Approval of Bill No. 35834 Related to Five Oil Contracts [Administrative Letter]. Tehran: Library of the Islamic Consultative Assembly, from file 256/2/55/21q. [In Persian]
- National Consultative Assembly¹ (22nd Session). (1970, February 11). Letter to the Prime Ministry [Administrative Letter]. Tehran: Library of the Islamic Consultative Assembly, Document No. 27561/493 L-Q, from file 323/2/28/22q. [In Persian]
- National Consultative Assembly² (21st Session). (1965, March 11). Law on the Payment of a Four Million Dollar Loan to the National Iranian Oil Company for Investment in the Iran-Italy Oil Company (SIRIP) [Enactment, Article 1]. 21st Session, Print No. 1, Volume 4, p. 2037. Tehran: Library of the Islamic Consultative Assembly. [In Persian]
- National Consultative Assembly² (22nd Session). (1970, February 8). Law on the Supplementary Agreement to the SIRIP Contract Approved in Shahrivar 1336 between the National Iranian Oil Company and AGIP and the Iran-Italy Oil Company (SIRIP) [Official Enactment Signed

- by Abdollah Riazi, President of the Assembly]. Tehran: Library of the Islamic Consultative Assembly, from file 323/2/28/22q. [In Persian]
- National Iranian Oil Company and AGIP Mineraria. (1957, August 3). Agreement between the National Iranian Oil Company and AGIP Mineraria [Official Document]. Tehran: Library of the Islamic Consultative Assembly, from file 87/0/104/19q. [In Persian]
- New York Times. 1962. "Mattei's Plane Crash: Mystery Shrouds Death of Italian Oil Executive." October 31, 1.
- Pahlavi, Mohammad Reza. 1972. *Pāsukh bi tārikh*. Edited by Shahriar Makan. Tehran: Shahrab. [In Persian]
- Prime Ministry. (1957, August 4). Bill for the Oil Agreement between Iran and Italy Addressed to the National Consultative Assembly (19th Session) [Government Bill]. Tehran: Library of the Islamic Consultative Assembly, Bill No. 10037, from file 87/0/10/19q. [In Persian]
- Prime Ministry. (1965, January 21). Bill Regarding the Exchange and Authorization of 5 Oil Contracts to the National Consultative Assembly (21st Session) [Government Bill]. Tehran: Library of the Islamic Consultative Assembly, Bill No. 35834, from file 256/2/55/21q. [In Persian]
- Prime Ministry. (1973, May 8). Bill for the Second Supplementary Agreement to the Contract between the National Iranian Oil Company and AGIP (Print Sequence No. 704). Tehran: Library of the Islamic Consultative Assembly, Bill No. 3358, from file 283/0/70/23q. [In Persian]
- Saadat, Fathollah. 1970. *Jughrāfiyāyi iqtisādī-yi naft-i Iran* [The economic geography of the Iranian oil]. Tehran: n.p. [In Persian]
- Senate. (1957, August 25). Letter to the Prime Ministry [Administrative Letter, No. 2086]. Tehran: Library of the Islamic Consultative Assembly, from file 87/0/10/19q. [In Persian]
- Senate. (1965, February 14). Letter to the Prime Ministry regarding the Approval of Bill No. 35834 Related to Five Oil Contracts [Administrative Letter]. Tehran: Library of the Islamic Consultative Assembly, from file 256/2/55/21q. [In Persian]
- Senate. (1970, January 13). Letter to the National Consultative Assembly (22nd Session) regarding the Approval of the Bill for the Supplementary Agreement to the SIRIP Contract (Letter No.: 6816) [Administrative Letter]. Tehran: Library of the Islamic Consultative Assembly, from file 323/2/28/22q. [In Persian]
- Senate. (1973, June 5). Letter to the Prime Ministry regarding the Approval of Bill No. 3358 concerning the Second Supplementary Agreement to the Contract between the National Iranian Oil Company and AGIP Mineraria [Administrative Letter Signed by Jafar Sharif-Emami, President of the Senate]. Tehran: Library of the Islamic Consultative Assembly, from file 283/0/70/23q. [In Persian]
- Special Oil Commission. (1957, August 11). Report to the National Consultative Assembly (19th Session) [Official Report, No. 2, Print Sequence No. 266]. Tehran: Library of the Islamic Consultative Assembly, from file 87/0/10/19q. [In Persian]

145 Abstract

- Tremolada, Isabella. 2011. *La via italiana al petrolio: l'ENI di Enrico Mattei in Iran, 1951–1958*. Milan: L'Ornitórinco.
- United States Department of State. 1989. *Foreign Relations of the United States, 1955–1957, Volume XII, Near East Region; Iran; Iraq*, Document 403. Washington: U.S. Government Printing Office. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1955-57v12/d403>.
- Vaziri, Shahrokh. 2000. *Naft va qudrat dar Iran (az qanāt tā lūli-yi nafs)* [Oil and power in Iran: from qanat to oil pipes]. Translated by Morteza Saghebfar. Tehran: Atae. [In Persian]
- Yergin, Daniel. 1995. *Tārīkh-i jahānī-yi naft* [The world history of oil]. Translated by Gholam-Hossein Salehyar. Tehran: Ettelaat. [In Persian]

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

قرارداد مشارکت نفتی با ایتالیا در دوره پهلوی دوم

نورالدین نعمتی*

امیرحسین داودوندی**

چکیده

دولت ایران پس از انعقاد قرارداد کنسرسیوم، برای تغییر در شرایط واگذاری امتیاز نفت و بهره‌مندی از ظرفیت‌های نوین بین‌المللی، مناقصه‌ای با شرایط جدید برگزار کرد. در این راستا، شرکت ایتالیایی آجیپ به‌عنوان برنده برگزیده شد و با انعقاد قراردادی مشارکت، فعالیت خود را از طریق شرکت مختلط «سیرپ» در ایران آغاز کرد. این همکاری گامی مهم در راستای تنوع‌بخشی به شرکای نفتی و سهمی بیشتر برای کسب درآمد بود. پژوهش حاضر با رویکرد توصیفی-تحلیلی و با تکیه بر اسناد، تعاملات نفتی ایران و ایتالیا را در فاصله ۱۳۳۲ تا ۱۳۵۷ش بررسی کرده و به این پرسش می‌پردازد: قرارداد نفتی با ایتالیا چگونه بر بازار و شرکت‌های نفتی مؤثر بوده است؟ براساس فرضیه، قرارداد با آجیپ و تأسیس سیرپ نشان‌دهنده تلاشی هدفمند از سوی دولت ایران برای بهره‌برداری اقتصادی بیشتر و رقابت با شرکت‌های نفتی غربی و تقویت سیاست مستقل نفتی در چارچوب دیپلماسی اقتصادی با اروپا، به‌ویژه ایتالیا بود.

کلیدواژه‌ها: نفت، قرار داد، ایران و ایتالیا، آجیپ، سیرپ، انریکو مائتی.

۱. مقدمه

در قرن بیستم میلادی، که شریان‌های اقتصادی و مناسبات بین‌المللی بیش از هر زمان دیگری به نفت وابسته شده بود، ایران جایگاهی برجسته در معادلات انرژی جهانی یافت.

* دانشیار تاریخ ایران، دانشگاه تهران (نویسنده مسئول)، n.nemati@ut.ac.ir

** دانشجوی دکتری تاریخ ایران، دانشگاه تهران، amir.davoodvandi@ut.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۳/۱۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۱۹

از سوی دیگر، ایتالیا که پس از جنگ جهانی دوم راه بازسازی صنعتی و اقتصادی را با شتاب در پیش گرفت، در جست‌وجوی منابع پایدار انرژی به‌ویژه نفت، نگاه خود را به خاورمیانه و به‌ویژه ایران دوخت. پیوند میان این دو کشور در حوزه نفت، نه صرفاً رابطه‌ای اقتصادی، بلکه آمیخته با ملاحظات سیاسی، ژئوپلیتیکی و دیپلماتیک بود که در دوران پهلوی دوم تا پیروزی انقلاب اسلامی ایران در سال ۱۳۵۷ش/ ۱۹۷۹م فراز و نشیب‌هایی پرمعنا را از سر گذراند. در این میان، حضور شرکت‌های بزرگ نفتی ایتالیایی، به‌ویژه ENI و شخصیت‌هایی همچون انریکو ماتی، نقش مهمی در شکل‌گیری روابط انرژی‌محور میان تهران و رم ایفا کرد. تعاملاتی که در بستر تحولات بین‌المللی نظیر جنگ سرد، ملی شدن صنعت نفت ایران و سیاست‌های نوسازی شاه رنگ و بوی خاصی به خود گرفت. افزون بر آن، مناسبات نفتی با ایتالیا بازتابی از سیاست تنوع‌بخشی شرکای اقتصادی ایران نیز بود که در برابر سلطه شرکت‌های انگلیسی-آمریکایی در صنعت نفت ایران معنا و اهمیت خاصی می‌یافت.

نخستین گام در روابط نفتی-دیپلماتیک ایران و ایتالیا در دوره پهلوی دوم به دوره ملی‌شدن صنعت نفت (۱۳۲۹ش/ ۱۹۵۱م) بازمی‌گردد، زمانی که دولت مصدق برای کاهش وابستگی به بریتانیا، به همکاری با کشورهایی چون ایتالیا چشم دوخت. با وجود آمادگی بخش خصوصی ایتالیا، دولت این کشور تحت فشار قدرت‌های غربی از ورود به بحران نفتی ایران پرهیز کرد؛ امری که به تضعیف فرصت‌های اقتصادی و نارضایتی انریکو ماتی از غیبت ایتالیا در کنفرانس نفتی ۱۳۳۳ش/ ۱۹۵۴م انجامید و زمینه‌ساز سیاست‌های مستقل نفتی ایتالیا در دهه ۱۹۵۰م شد (Coliaei, 2016: 55-56).

مقاله حاضر بر آن است تا با رویکردی تحلیلی و مبتنی بر مستندات تاریخی، به واکاوی روابط نفتی میان ایران و ایتالیا در دوره پهلوی دوم بپردازد؛ دورانی که در آن نفت صرفاً کالایی اقتصادی نبوده است. این پژوهش در پی پاسخ به این سوال است که قرارداد نفتی با ایتالیا چگونه بر بازار و شرکت‌های نفتی مؤثر بوده است؟ براساس فرضیه، قرارداد با آجیپ و تأسیس سیرپ نشان‌دهنده تلاشی هدفمند از سوی دولت ایران برای بهره‌برداری اقتصادی بیشتر و رقابت با شرکت‌های نفتی غربی و تقویت سیاست مستقل نفتی در چارچوب دیپلماسی اقتصادی با اروپا، به‌ویژه ایتالیا بود.

۲. پیشینه پژوهش

به رغم توجه محدود پژوهش‌ها به روابط ایران و ایتالیا در دوره پهلوی دوم، در سال‌های اخیر آثار اندکی در این زمینه منتشر شده‌اند. از جمله، مقاله «بررسی ماهیت روابط ایران و ایتالیا بر پایه مذاکرات مجالس شانزدهم تا نوزدهم شورای ملی» اثر پروین رستمی با اتکا به مذاکرات مجالس شورای ملی (دوره‌های ۱۶ تا ۱۹) تصویری کلی از روابط سیاسی، اقتصادی و فرهنگی دو کشور ارائه می‌دهد، اما فاقد تحلیل تخصصی از اسناد و قراردادهای نفتی میان ایران و ایتالیا است. سایر منابع نیز تنها به‌طور پراکنده به نقش شرکت‌های ایتالیایی در صنعت نفت ایران اشاره کرده‌اند و تمرکز اصلی آن‌ها بر روابط نفتی ایران با قدرت‌های غربی بوده است. در نتیجه، فقدان مطالعه‌ای مستند و تحلیلی بر پایه منابع آرشیوی درباره تعاملات نفت‌محور ایران و ایتالیا، به‌ویژه در دوره پهلوی دوم، محسوس است. مقاله حاضر با تکیه بر اسناد دست‌اول و گزارش‌های معاصر، تلاشی برای پر کردن این خلأ پژوهشی است.

۳. روش تحقیق

روش پژوهش مقاله توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر بررسی کیفی منابع مکتوب و اسناد تاریخی مرتبط با روابط نفتی ایران و ایتالیا در دوره پهلوی دوم است. داده‌ها از طریق مطالعه کتاب‌ها، مقالات تخصصی، گزارش‌های رسمی و اسناد آرشیوی گردآوری شده و تحلیل آن‌ها با رویکردی انتقادی و یادداشت‌برداری نظام‌مند صورت گرفته است. در این راستا، منابع موجود در کتابخانه‌های معتبر ایران و نیز شماری از اسناد آرشیوی ایران و ایتالیا بررسی شده‌اند تا تصویری دقیق از قرارداد سیرپ، مذاکرات دیپلماتیک و نقش شرکت‌های ایتالیایی در صنعت نفت ایران ارائه شود.

۴. روابط نفتی ایران و ایتالیا پس از مصدق تا توافق با ENI

پس از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲، درهای اقتصاد ایران مجدداً به روی قدرت‌های غربی گشوده شد و رقابتی تازه میان کشورهای بزرگ برای کسب نفوذ اقتصادی در ایران آغاز گردید. در این میان، موقعیت پیشین بریتانیا که در دوران ملی شدن صنعت نفت تضعیف شده بود، تا حدی بازیابی شد (ASDMAE1, 1955). ایالات متحده نیز با اتخاذ سیاستی

فعال‌تر، جایگاهی پررنگ‌تر یافت؛ حجم مبادلات آن از بریتانیا پیشی گرفت و پروژه‌های بزرگی همچون ساخت سد کرج با هدف افزایش ظرفیت تولید برق تهران تا بیست برابر، و نیز توسعه فرودگاه‌ها و زیرساخت‌های هوایی کشور را به‌منظور تقویت حضور راهبردی خود در منطقه بر عهده گرفت. هم‌زمان، آلمان نیز کوشید جایگاه اقتصادی خود را بازابد و در دوره نخست‌وزیری فضل‌الله زاهدی، با اعطای وامی به ارزش ۸ میلیون دلار، زمینه را برای صدور کالاهای خود به ایران فراهم ساخت (همان).

مشارکت اقتصادی ایتالیا در ایران پس از کودتای ۲۸ مرداد در مقایسه با دیگر قدرت‌های غربی محدودتر و کم‌نفوذتر بود. در دوران مصدق، دو قرارداد نفتی با شرکت‌های ایتالیایی SUPOR و EPIM به امضا رسید، اما این قراردادها به‌دلیل فشارهای سیاسی بریتانیا و آمریکا، از جمله توقیف نفت‌کش رزماری و ناتوانی پالایشگاه‌های مستقل ایتالیایی در جذب نفت خام با چالش‌های جدی مواجه شدند (Tremolada, 2011: 77). در سال ۱۹۵۴م، دولت ایتالیا با اتخاذ سیاستی واقع‌گرایانه‌تر، سطح تعهدات خود را کاهش داد و پیشنهاد همکاری سیاسی با قدرت‌های غربی را مطرح کرد تا سهمی هرچند محدود از بازار ایران را حفظ کند. با این حال، حجم مبادلات اقتصادی ایتالیا با ایران تا اواسط دهه ۱۳۳۰ش از چند میلیون دلار فراتر نرفت و با توجه به محدودیت‌های مالی و سیاسی ایتالیا، جایگاه اقتصادی این کشور در ایران شکننده باقی ماند (ADSMAE2, 1955). با این وجود، دولت ایتالیا حفظ این موقعیت را به‌دلیل تأثیر آن بر اشتغال داخلی و وزن سیاسی بین‌المللی، ضروری می‌دانست و خواستار نقش فعال‌تری در بازار رو به رشد ایران بود.

در نخستین گام برای گسترش مناسبات اقتصادی در تاریخ ۲۶ ژانویه ۱۹۵۵م پیمان تجارت، استقرار و ناوبری میان ایران و ایتالیا توسط عبدالله انتظام و جوزپه ویتالیانو کانفالنری امضا شد. این پیمان، مشتمل بر سی ماده، با هدف تسهیل تبادلات اقتصادی و اعطای معافیت‌های گمرکی متقابل تنظیم شد و زمینه‌ساز گشایش تدریجی بازار ایران به روی صنایع ایتالیایی گردید (Ministero degli Affari Esteri d'Italia, 1955). در پی آن، انریکو ماتئی، رئیس شرکت ENI با بهره‌گیری از مذاکرات غیررسمی، نخستین توافق اقتصادی مهم میان دو کشور را به سرانجام رساند و راه را برای حضور جدی‌تر ایتالیا در اقتصاد ایران هموار ساخت.

۵. قرارداد مشارکت ایران و ایتالیا

با وجود مخالفت شرکت‌های بزرگ نفتی غربی با ورود ایتالیا به کنسرسیوم نفت ایران، انریکو مائتی، مدیر شرکت ENI توانست از طریق رایزنی مستقیم با شاه و مقامات ایرانی، در سال ۱۳۳۶ش/۱۹۵۷م توافقی میان شرکت آجیب مینراریا (زیرمجموعه ENI) و شرکت ملی نفت ایران (NIOC) به امضا برساند که به تأسیس شرکت مختلط سیرپ با سهام مساوی انجامید (یرگین، ۱۳۷۴: ۶۳۲). این قرارداد که در ۱۲ مرداد ۱۳۳۶ش/۳ اوت ۱۹۵۷ نهایی شد، نخستین نمونه از الگوی جدید مشارکت ENI با کشورهای تولیدکننده نفت بود و برخلاف اصل رایج تصفیه، بر تقسیم واقعی سود حاصل از فروش نفت استوار بود. این ابتکار جسورانه مائتی، ضمن تضعیف انحصار سنتی کنسرسیوم‌های غربی، چشم‌انداز تازه‌ای برای حضور اقتصادی ایتالیا در ایران گشود و آغازی بر سیاست نو-آتلانتیک ایتالیا در خاورمیانه به‌شمار می‌رفت (روزنامه اطلاعات، ۱۹ شهریور ۱۳۳۶).

براساس لایحه شماره ۱۰۰۳۷، مورخه ۱۳ مردادماه ۱۳۳۶ش که توسط دولت وقت به ریاست منوچهر اقبال به مجلس شورای ملی در دوره نوزدهم ارائه شد، گزارش رسمی ایجاد و تحولات مذاکرات منجر به انعقاد موافقت‌نامه‌ای میان شرکت ملی نفت ایران و شرکت ایتالیایی آجیب مینراریا به تصویر کشیده شده است. این سند، فرآیند توافق دوجانبه و نقشه‌ریزی‌های پیش از امضای قرارداد را به‌عنوان بخشی از تاریخچه تعاملات نفتی ایران با بازیگران خارجی، مستند می‌کند (نخست‌وزیری، ۱۳۳۶). طبق این سند، مذاکرات میان دو طرف از حدود یک سال قبل، با اطلاع دولت وقت و مبتنی بر مفاد ماده ۵ اساسنامه شرکت ملی نفت آغاز شده بود. هدف اصلی از این مذاکرات، تأسیس سازمانی مشترک با سهم برابر (۵۰-۵۰) بود که در سه منطقه متفاوت از کشور به اکتشاف و بهره‌برداری از منابع نفتی بپردازد. در این چارچوب، شرکت ایتالیایی متعهد به تأمین کلیه هزینه‌های اکتشاف شد و سود حاصل از عملیات، پس از پرداخت مالیات ۵۰ درصدی به دولت ایران به‌طور مساوی میان طرفین تقسیم می‌گردید. نخستین نسخه این موافقت‌نامه در تاریخ ۲۳ اسفند ۱۳۳۵ش/۱۴ مارس ۱۹۵۷م تنظیم شد و صراحتاً مشروط به تصویب هیئت دولت و مجلسین گردید. با توجه به اینکه براساس قانون جدید نفت، دولت نمی‌توانست طرف مستقیم قرارداد باشد، نسخه نهایی توافق‌نامه در تاریخ ۱۲ مرداد ۱۳۳۶ش/۳ اوت ۱۹۵۷م، صرفاً میان شرکت ملی نفت ایران و شرکت آجیب مینراریا تنظیم و امضا شد. دولت اقبال در این لایحه تأکید کرد که هرچند مفاد این توافق‌نامه پیش از تصویب قانون جدید نفت

تدوین شده، اما با مقررات آن مغایرتی ندارد و از منظر حقوقی و اقتصادی، کاملاً منطبق بر مصالح ملی است. به باور آن دولت، اهمیت این قرارداد در آن است که برای نخستین بار، اصل مشارکت ۵۰ درصدی - با سهمی معادل ۷۵ درصد از سود خالص عملیات برای ایران - از مرحله نظری به حوزه اجرا گام نهاده و بدین ترتیب تحقق یکی از اهداف کلان سیاست نفتی کشور را ممکن ساخته است (همان).

لایحه دولت منوچهر اقبال به منزله صورت جلسه رسمی تقاضای تصویب قرارداد میان شرکت ملی نفت ایران و شرکت آجیب مینراریا تلقی می شود. در این بند، دولت با استناد به ماده دوم قانون نفت مصوب ۷ مرداد ۱۳۳۶ ش، ضمن تأیید مفاد قرارداد از سوی هیئت دولت، متن موافقت نامه شامل ۴۷ ماده و ۷ ضمیمه را همراه با ماده واحده ای به مجلس تقدیم می کند و خواستار تصویب آن می گردد. مضمون ماده واحده روشن است: مجلس شورای ملی به شرکت ملی نفت ایران اجازه می دهد تا این قرارداد، که ناظر بر تفحص، اکتشاف و بهره برداری نفت با مشارکت شرکت ایتالیایی است، مبادله و اجرا گردد (همان؛ مشروح مذاکرات دوره نوزدهم، جلسه ۱۱۴).

رضا حکمت، رئیس وقت مجلس شورای ملی، در همان روز با درج یادداشتی بر ذیل لایحه، آن را برای بررسی های دقیق تر و کارشناسانه به کمیسیون مخصوص نفت ارجاع داد (نخست وزیر، ۱۳۳۶). این کمیسیون، با برگزاری جلسات متعدد و با حضور شخصیت های کلیدی از جمله نخست وزیر، وزیر دارایی، عبدالله انتظام (مدیرعامل شرکت ملی نفت ایران) و فؤاد روحانی (مدیر امور حقوقی شرکت) به بررسی مفاد موافقت نامه پرداخت. حاصل این جلسات، نگارش گزارشی مشروح از اصول و نکات اساسی موافقت نامه در تاریخ ۲۰ مرداد ۱۳۳۶ بود. گزارش مزبور در تاریخ ۲۴ مرداد ۱۳۳۶ در جلسه ۱۱۵ دوره نوزدهم مجلس شورای ملی قرائت گردید و در همان روز با قید یک فوریت به تصویب رسید (مشروح مذاکرات دوره نوزدهم، جلسه ۱۱۵؛ کمیسیون مخصوص نفت، ۱۳۳۶). در ادامه روند قانونی، موافقت نامه به موجب نامه ای جهت تصویب نهایی به مجلس سنا ارسال شد (مجلس شورای ملی، ۱۳۳۶). این نهاد نیز پس از بررسی های لازم، در تاریخ ۲ شهریور ۱۳۳۶ تصویب خود را اعلام نمود و در تاریخ ۳ شهریور طی نامه شماره ۲۰۸۶ مصوبه را به نخست وزیر وقت ابلاغ کرد (مجلس سنا، ۱۳۳۶).

۶. مفاد قرارداد شرکت نفتی سیرپ

پیش از ارجاع قرارداد به مجلس، مکاتباتی میان شرکت ملی نفت ایران و شرکت آجیپ برای اصلاح یا تغییر برخی از مفاد آن صورت گرفت. همچنین پیشنهادها و نظرات کارشناسی ارائه شده از سوی مجلس شورای ملی و مجلس سنا در متن نهایی قرارداد اعمال گردید. در نهایت، این قرارداد در قالب ۴۷ ماده و ۷ ضمیمه به تصویب رسید. رئوس و نکات اصلی مفاد این موافقت نامه در گزارش کمیسیون نفت مجلس شورای ملی آمده است:

۱.۶ ماهیت حقوقی و ساختار سرمایه شرکت سیرپ

طبق گزارش کمیسیون، شرکت طرف قرارداد، آجیپ مینراریا، یکی از شرکت های تابعه مؤسسه عظیم نفتی ENI بود که با سرمایه ای بالغ بر ۱۰ میلیارد لیر ایتالیایی، متشکل از ۷۵ درصد سرمایه مستقیم و ۲۵ درصد سرمایه غیرمستقیم (از طریق یکی از شرکت های فرعی خطوط لوله متعلق به انی) به فعالیت در زمینه اکتشاف، استخراج، پالایش و فروش نفت و گاز اشتغال داشت. مؤسسه انی یک نهاد دولتی ایتالیایی محسوب می شد و به تدریج، پنج شرکت عمده و چندین شرکت فرعی در ذیل آن ایجاد شده بودند که در میان آنها، شرکت آجیپ مینراریا با سیزده شرکت فرعی جایگاه مهمی داشت.

براساس مفاد موافقت نامه، شرکت ملی نفت ایران و شرکت آجیپ مینراریا اقدام به تأسیس یک سازمان مشترک با نام «شرکت سیرپ» نمودند. این شرکت، با سرمایه اولیه ای معادل ۱۰ میلیون ریال و سهام با نام، تشکیل شد. سیرپ مأمور انجام کلیه عملیات اکتشاف، استخراج، تولید و فروش نفت خام و مشتقات آن گردید. سرمایه شرکت مزبور بر حسب نیاز، افزایش می یافت و در صورت لزوم، از راه استقراض تأمین مالی می گردید و در صورتی که امکان استقراض فراهم نمی بود، دو شریک اصلی به نسبت مساوی (پنججاه درصد) موظف به تأمین وجوه مورد نیاز بودند. سهام شرکت سیرپ قابلیت انتقال داشت و جزئیات اساسنامه و مقررات مربوطه به تفصیل در مذاکرات کمیسیون بررسی شد (کمیسیون مخصوص نفت، ۱۳۳۶؛ شرکت ملی نفت ایران و شرکت آجیپ مینراریا، ۱۳۳۶).

۲.۶ ارکان سازمانی سیرپ

ساختار سازمانی شرکت «سیرپ» شامل چهار رکن اصلی بود: مجمع عمومی، هیئت مدیره، هیئت بازرسی و مدیرعامل. مجمع عمومی، متشکل از صاحبان سهام، عالی‌ترین مرجع تصمیم‌گیری به‌شمار می‌رفت و در چارچوب اساسنامه، اختیارات کامل داشت. تصمیمات این مجمع با رأی اکثریت معتبر و لازم‌الاجرا بود. با توجه به این‌که سهام شرکت به‌طور مساوی میان شرکت ملی نفت ایران و شرکت آجیپ مینارایا (هر یک ۵۰ درصد) تقسیم شده بود، و با عنایت به احتمال عدم حصول اکثریت یا اجماع در مواردی خاص، در متن موافقت‌نامه پیش‌بینی شده بود که هر یک از دو شریک، معادل یک درصد از سهام خود را نزد بانک «Union des Banques Suisses» به امانت بسپارند. این بانک موظف بود ورقه حضور در مجامع عمومی را در اختیار فردی قرار دهد که یا با توافق دو شریک انتخاب می‌شد یا، در صورت عدم توافق، توسط رئیس دادگاه ایالتی ژنو تعیین می‌گردید. در شرایط تساوی آراء، رأی این نماینده نقش تعیین‌کننده داشت (همان).

هیئت مدیره شرکت متشکل از شش عضو بود؛ سه نفر از سوی شرکت ملی نفت ایران و سه نفر از جانب آجیپ مینارایا منصوب می‌شدند. ریاست هیئت مدیره بر عهده یکی از اعضای منصوب شرکت ملی نفت ایران و نایب‌رئیتی بر عهده یکی از اعضای منصوب شرکت آجیپ مینارایا بود. هیئت بازرسی نیز مرکب از دو بازرس بود که هر یک از سوی یکی از دو شریک معرفی می‌شد. ریاست این هیئت به فردی مستقل واگذار می‌گردید که یا از طرف یک شرکت معتبر امین اموال سوئیسی یا از سوی یک مؤسسه حسابرسی مستقل سوئیسی برگزیده می‌شد. این فرد نباید تابعیت ایرانی یا ایتالیایی می‌داشت، نباید به هیچ‌یک از طرفین وابسته می‌بود و نیز نمی‌بایست منفعت مستقیمی در امور نفتی داشته باشد. مدیریت کل شرکت بر عهده مدیرعاملی بود که از جانب شرکت آجیپ مینارایا منصوب می‌شد (همان).

۳.۶ حوزه‌های عملیاتی اکتشاف

در موافقت‌نامه مربوط به شرکت «سیرپ»، حوزه عملیات این شرکت به‌صورت مشخص در سه ناحیه تعریف شده بود: الف) ناحیه‌ای واقع در دامنه‌های رشته‌کوه زاگرس با وسعتی در حدود ۱۱۳۰۰ کیلومتر مربع که در هم‌جواری حدود عملیاتی کنسرسیوم قرار داشت و از طریق خطی فرضی که نقاط لالی، مسجد سلیمان، هفت‌گل و بهبهان را دربرمی‌گرفت،

محدود می‌شد. در این ناحیه، رشته‌کوه‌هایی چون کوه بدمستان، کوه دلگیر، کوه کنک، کوه لشان، کوه دولاب، کوه کلار، کوه سرخ، کوه ریک (جانکی)، کوه لرواغان و کوه سفید واقع شده بود. همچنین آبادی‌هایی نظیر ده دیز، مواری، بیدالا، غازیکی، غزلک و ارمان ناغون نیز در محدوده یادشده قرار داشتند. ب) ناحیه‌ای در ساحل دریای عمان به مساحت تقریبی ۶۰۰۰ کیلومتر مربع که در شرق بندر جاسک امتداد می‌یافت و تا آغاز مرز فلات قاره ایران ادامه داشت. این ناحیه دربرگیرنده بخشی از نوار ساحلی بود که تا رأس موسوم به رأس میدانی امتداد می‌یافت و آبادی‌هایی همچون لش، میسور، یاغین پایین، تومی و گورانی سورا را شامل می‌شد. در بخش‌های شمالی این ناحیه، کوه‌هایی چون کوه هنگه، کوه لیگری، کوه میمن، کوه نیلاک و کوه درهامان کوروچو قرار داشت و رودخانه‌های ساویش، گبریک و یاغین از این منطقه به دریای عمان سرازیر می‌گشتند. ج) ناحیه‌ای در بخش شمالی فلات قاره خلیج فارس به وسعتی در حدود ۵۶۰۰ کیلومتر مربع که از ساحل میان رأس بحرگان تا بندر دیلم آغاز می‌شد و تا خور صینی امتداد می‌یافت. این ناحیه در بخش دریایی خود تا حدود فلات قاره، در امتداد خطی تقریباً عمود بر خط منصف گسترش می‌یافت (همان).

۴.۶ حدود مسئولیت شرکت آجیپ مینراریا در مرحله اکتشاف

براساس مفاد موافقت‌نامه، مسئولیت انجام عملیات تفحص، اکتشاف و تأمین هزینه‌های مربوطه به شرکت آجیپ مینراریا واگذار شده بود؛ شرکتی که از حیث فنی و مالی به‌عنوان مجموعه‌ای مجهز شناخته می‌شد. این شرکت موظف بود، ضمن مشورت با شرکت ملی نفت ایران، نقشه‌های اکتشافی لازم را تهیه کرده و اجرای آن‌ها را نیز بر عهده گیرد. مقرر شده بود عملیات اکتشافی حداکثر در ظرف مدت دوازده سال و با صرف هزینه‌ای که از بیست و دو میلیون دلار آمریکا کمتر نباشد، به انجام برسد (کمیسیون مخصوص نفت، ۱۳۳۶؛ شرکت ملی نفت ایران و شرکت آجیپ مینراریا، ۱۳۳۶؛ مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی، دوره نوزدهم، جلسه ۱۱۵).

۵.۶ عملیات اکتشاف و تربیت نیروی متخصص

همچنین اداره امور فنی شرکت سیرپ به‌دست کارمندانی سپرده می‌شد که از سوی شرکت آجیپ مینراریا معرفی و با انتخاب مدیرعامل منصوب می‌گردیدند. با این‌حال، استخدام

کارکنان خارجی از سوی سیرپ صرفاً در مواردی مجاز بود که امکان یافتن نیروی متخصص ایرانی با دانش و تجربه لازم وجود نداشت. براساس مفاد موافقت‌نامه، شرکت سیرپ موظف بود با همکاری شرکای خود، برنامه جامعی برای آموزش فنی و صنعتی کارکنان ایرانی تدوین و اجرا کند، تا در کوتاه‌ترین زمان ممکن، ایرانیان آموزش‌دیده جایگزین نیروهای خارجی گردیده و مسئولیت‌های کلیدی در عملیات شرکت را بر عهده گیرند. در قرارداد میان شرکت ملی نفت ایران و شرکت آجیپ مینراریا، مدت عملیات اکتشافی در وهله نخست، چهار سال تعیین شد؛ دوره‌ای که با رویکردی علمی و فنی برنامه‌ریزی شده بود. بر این اساس، در سال اول مطالعات سطح‌الارضی، در سال دوم مطالعات ژئوفیزیکی تحت‌الارضی همراه با ایجاد زلزله‌های مصنوعی در نواحی مشکوک به وجود نفت، در سال سوم تهیه و تطبیق نقشه‌های دقیق زمین‌شناسی با نتایج ژئوفیزیکی و در سال چهارم تشخیص نوع تجهیزات حفاری و تعیین عمق تقریبی رسیدن به نفت در دستور کار قرار می‌گرفت. بدین‌سان، در پایان سال چهارم، مقدمات کامل برای آغاز عملیات حفاری مهیا می‌گردید (کمیسون مخصوص نفت، ۱۳۳۶؛ شرکت ملی نفت ایران و شرکت آجیپ مینراریا، ۱۳۳۶).

۶.۶ شرایط و تعهدات مالی در قرارداد سیرپ

مدت عملیات اکتشافی مقرر در قرارداد میان شرکت ملی نفت ایران و شرکت آجیپ مینراریا، دوازده سال تعیین شده بود. بر اساس مفاد قرارداد، آجیپ موظف بود در سال پنجم ۲۵ درصد و در سال نهم ۲۵ درصد دیگر از منطقه عملیاتی را به شرکت ملی نفت ایران بازگرداند؛ بدین‌ترتیب، در پایان دوره دوازده‌ساله، مالکیت کلیه میادین قابل بهره‌برداری به ایران منتقل می‌شد. هزینه عملیات، ۲۲ میلیون دلار پیش‌بینی شده بود که همگی از سوی شرکت ایتالیایی تأمین می‌گردید. این شرکت تا پایان چهار سال نخست، حق توقف عملیات را نداشت و باید در سال اول دست‌کم شش میلیون دلار و در هر یک از سه سال بعد، دو میلیون دلار هزینه می‌کرد. چنان‌چه مجموع هزینه‌ها به ۲۲ میلیون دلار نمی‌رسید، مابقی باید به‌صورت بلاعوض به شرکت ملی نفت پرداخت می‌شد (کمیسون مخصوص نفت، ۱۳۳۶).

پایان عملیات اکتشافی منوط به کشف نفت در «میزان تجاری» بود، یعنی میزانی که پس از کسر هزینه‌ها و ۱۲/۵ درصد مالیات، سود قابل توجهی ایجاد کند. تا آن زمان، شرکت ملی

نفت ایران تعهدی مالی نداشت. پس از کسر هزینه‌های جاری، «سود ویژه» میان دولت ایران (۵۰٪ به‌عنوان مالیات و حقوق دولتی) و دو شرکت (۵۰٪ باقی‌مانده به‌صورت مساوی) تقسیم می‌شد، و دولت مجاز به دریافت مبلغ اضافی تحت این عناوین نبود (شرکت ملی نفت ایران و شرکت آجیپ مینراریا، ۱۳۳۶).

۷.۶ سرمایه شرکت

برای آغاز فعالیت شرکت سیرپ، سرمایه‌ای اولیه به میزان یک میلیون دلار در لایحه پیش‌بینی شد، چرا که تا پیش از رسیدن به مرحله بهره‌برداری، تنها هزینه‌های اداری بر عهده شرکت بود. اما پس از آغاز استخراج، شرکت موظف می‌شد تمامی هزینه‌های مربوط به بهره‌برداری را پرداخت کند. نظر به محدود بودن سرمایه اولیه، در قانون پیش‌بینی شد که در صورت لزوم، سرمایه شرکت افزایش یابد. این افزایش سرمایه می‌توانست از طریق استقراض صورت گیرد و اگر چنین امری ممکن نمی‌بود، هر یک از طرفین قرارداد می‌بایست سهم خویش را به‌صورت مستقیم پرداخت نماید (کمیسون مخصوص نفت، ۱۳۳۶؛ شرکت ملی نفت ایران و شرکت آجیپ مینراریا، ۱۳۳۶).

۷. اهمیت قرارداد

براساس نتیجه‌گیری نهایی مندرج در گزارش که به امضای مهدی مشایخی، مخبر کمیسیون مخصوص نفت، رسیده است، مجموع شرایط و مقررات پیش‌بینی‌شده در این موافقت‌نامه از منظر منافع ملی ایران مساعد ارزیابی می‌شد و در آن مصالح ملت ایران به‌ویژه با توجه به سهم ایران از درآمدهای نفتی لحاظ شده بود. پیش از انعقاد چنین قراردادهایی، بهره‌برداری از منابع نفتی کشور عمدتاً بر اساس نظام امتیاز و با سودی اندک برای ایران انجام می‌گرفت. اما پس از ملی‌شدن صنعت نفت و در چارچوب توافق با کنسرسیوم، ۵۰ درصد از سود ویژه شرکت به‌عنوان سهم‌الشرکه به شرکت ملی نفت ایران تعلق می‌گرفت و به‌عبارتی، ۷۵ درصد از سود خالص سالانه به ملت ایران اختصاص می‌یافت، امری که بیانگر تحولی بنیادین در ساختار حقوقی و اقتصادی قراردادهای نفتی ایران بود (کمیسون مخصوص نفت، ۱۳۳۶؛ شرکت ملی نفت ایران و شرکت آجیپ مینراریا، ۱۳۳۶). در واقع قرارداد سیرپ به‌طور چشمگیری الگوی درآمد نفتی ایران را متحول کرد. پیش از آن، دولت تنها درصدی ثابت از تولید نفت دریافت می‌کرد و سود اصلی به شرکت‌های خارجی می‌رسید.

اما با این قرارداد، ایران افزون بر درصد ثابت، در سود خالص فروش نفت نیز سهیم شد. بدین سان، درآمد نفتی کشور از الگوی صرفاً اجاره‌ای به مدلی ترکیبی از اجاره و مشارکت در سود تغییر یافت؛ تغییری که زمینه‌ساز رشد قابل توجه درآمدهای نفتی در سال‌های بعد شد.

۸. فعالیت اکتشاف و تولید

در دهه ۱۳۴۰ ش/م ۱۹۶۰، شرکت نفت ایران و ایتالیا (سیرپ) فعالیت‌های گسترده اکتشافی و حفاری را در سه منطقه عمده نفتی ایران آغاز کرد. این اقدامات تنها دو ماه پس از انعقاد قرارداد با شرکت ملی نفت ایران و با تعهد ۲۲ میلیون دلار هزینه از سوی سیرپ آغاز شد (وزیری، ۱۳۷۹: ۴۳۴). نتیجه این فعالیت‌ها، کشف میدان نفتی بهرگان در ده کیلومتری ساحل شمال شرقی خلیج فارس بود. تا اوایل ۱۳۴۲ ش/م ۱۹۶۳، از سه چاه بهرگان (شماره‌های ۱ تا ۳) در مجموع ۱'۴۶۰'۰۰۰ بشکه نفت خام با کیفیت بالا استخراج و صادر شد (سعادت، ۱۳۴۹: ۱۳۵-۱۳۴).

شرکت آجیب نیز حفاری در ناحیه زاگرس را آغاز کرد، اما به دلیل موانع فنی و ناکافی بودن ذخایر، عملیات متوقف شد. طی سال‌های ۱۳۴۴ و ۱۳۴۵ ش، حفاری در نواحی بروجن و سدهستان ادامه یافت و تنها یک چاه در کوه ریگ به نفت رسید. عملیات زمین‌شناسی در مکران نیز منجر به شناسایی چند طاقدیس شد. سیرپ در سال ۱۳۴۳ ش/م ۱۹۶۴ چهار چاه دیگر حفر کرد و در ۱۳۴۵ ش/م ۱۹۶۶، با کشف میدان نفتی نوروز در خلیج فارس، ظرفیت تولید سالانه خود را به دو میلیون تن افزایش داد. تا پایان ۱۳۴۵ ش، شرکت موفق به حفاری ۵۵ چاه و کشف دو منبع دریایی و یک منبع در زاگرس شد و تولید آن در ۱۳۴۸ ش/م ۱۹۶۹ به ۱.۵۵ میلیون مترمکعب رسید (همان، ۱۳۶-۱۳۵؛ وزیری، ۱۳۷۹: ۴۳۴).

۹. تغییر در موازنه قراردادهای نفتی

توافق میان شرکت نفتی انی و شرکت ملی نفت ایران، به سبب پیامدهای چندلایه‌ای که در سطوح ملی و بین‌المللی برای هر دو کشور در پی داشت، از اهمیتی چشمگیر برخوردار بود. این قرارداد از همان آغاز، پژوهی مثبت در میان شماری از کشورهای تولیدکننده نفت

در منطقه یافت و به‌منزله گشایشی نو در مناسبات نفتی مستقل از محورهای سستی تلقی شد. در پی این توافق، دولت عراق نیز آمادگی خود را برای همکاری با انی در قالب طرح‌هایی مشابه به‌منظور اکتشاف و استخراج نفت در مناطق خارج از نفوذ شرکت‌های انگلیسی اعلام داشت. به‌منظور پیگیری این رویکرد، وزیر بازرگانی عراق راهی ایتالیا شد تا زمینه‌های حضور و مشارکت شرکت‌های ایتالیایی را در چارچوب برنامه پنج‌ساله توسعه عراق فراهم آورد (روزنامه اطلاعات، ۲۶ مرداد ۱۳۳۶).

این توافق الگویی برای مذاکرات بعدی نیز شد. چنانکه پگوف، سفیر شوروی، با برنامه‌ای از پیش تعیین‌شده از مسکو وارد تهران شد تا درخواست‌هایی مشخص در زمینه کسب امتیازات نفتی مطرح سازد و نقش فعال‌تری در معادلات انرژی ایران ایفا کند. هم‌زمان، سفیر ژاپن، یامادا، نیز با تکیه بر هیئتی از کارشناسان اعزامی از توکیو، تلاش داشت تا دولت ایران را متقاعد کند سهمی مناسب از امتیازات در مناطق خارج از کنترل کنسرسیوم نفتی به ژاپن اختصاص دهد. با این حال، نقطه مشترک در تمامی این رایزنی‌ها و فشارهای دیپلماتیک، اتکای ناگزیر به مدلی بود که پیش‌تر با شرکت ENI ایتالیا به توافق رسیده بود. شاه نیز با صراحت، این توافق را تنها الگوی معتبر و قابل قبول برای مذاکرات آینده ایران با سایر کشورها اعلام کرده بود (Coliaei, 2016: 93).

۱۰. منافع طرفین

توافق میان شرکت انی (ENI) و شرکت ملی نفت ایران (NIOC) نه تنها فرصتی اقتصادی برای ایتالیا به شمار می‌رفت که از طریق آن می‌توانست با دسترسی مستقیم به منابع انرژی، توسعه صنعت نفت خود را تسریع بخشد، بلکه زمینه‌ساز ایجاد روابط سیاسی و استراتژیک تازه‌ای با کشورهای تولیدکننده نفت در خاورمیانه شد. این ابتکار، فراتر از منافع اقتصادی، نقش مؤثری در ارتقای جایگاه بین‌المللی ایتالیا در دیپلماسی انرژی ایفا کرد. اهمیت این توافق زمانی بهتر درک می‌شود که آن را در بستر تلاش‌های ایتالیا برای بازسازی جایگاه خود در منطقه پس از شکست تجربه استعماری فاشیستی بنگریم. در دهه ۱۹۵۰م، ایتالیا می‌کوشید به‌عنوان کشوری «میانجی» و قابل اعتماد در تعاملات بین‌المللی شناخته شود. در این راستا، دستیابی به منابع اولیه برای صنایع داخلی اهمیتی حیاتی داشت. با این حال، اقدام ENI به‌ویژه در مورد ایران با مخالفت‌هایی از سوی ایالات متحده مواجه شد؛ مخالفت‌هایی

ناشی از رقابت‌های ژئوپلیتیک و نگرانی نسبت به افزایش نقش کشورهای مستقل در بازار جهانی انرژی (Lanari, 2003: 386-387).

با وجود این فشارها، توافق با ایران به ایتالیا این امکان را داد تا از نقش حاشیه‌ای در بحران ملی شدن نفت عبور کرده و به‌عنوان بازیگری مستقل در خاورمیانه و مدیترانه ظاهر شود. این چرخش در سیاست خارجی، که هم‌زمان وفاداری به اتحاد آتلانتیک و تلاش برای حفظ استقلال منطقه‌ای را دربر می‌گرفت، بعدها در ادبیات سیاست خارجی ایتالیا با عنوان «نئوآتلانتیسم» شناخته شد (ibid).

از منظر ایران، این توافق فرصتی برای بازسازی مشروعیت سیاسی محمدرضا پهلوی بود. شاه که پس از کودتای ۱۳۳۲ش با تصویر پادشاهی وابسته به غرب در افکار عمومی روبه‌رو بود، تلاش داشت از طریق همکاری با قدرتی نوظهور مانند ایتالیا، استقلال سیاسی ایران را به نمایش گذارد. در نظر شاه، مائتی نماینده غربی متفاوت، مستقل و ضدانحصار بود که می‌توانست به ایران در تحکیم حاکمیت ملی یاری رساند. او این توافق را نه تنها سودمند از منظر اقتصادی، بلکه راهبردی در تثبیت جایگاه ایران در میان کشورهای تولیدکننده نفت می‌دانست و با قاطعیت اعلام کرد: «هیچ‌گونه مخالفتی، از هر جانب که باشد، قادر نخواهد بود نظر مرا در این زمینه تغییر دهد» (Bucarelli, 2010: 31).

۱۱. سرانجام مائتی

در اوت ۱۹۶۰م، کنسرسیوم بین‌المللی نفت بدون مشورت با دولت ایران، بهای نفت خام این کشور را برای دومین بار در یک سال کاهش داد، اقدامی که بخش عمده صادرات نفت ایران را تحت تأثیر قرار داد و خشم شاه را برانگیخت. او این تصمیم را واکنشی به تلاش‌های ایران در عقد قراردادهای مستقل، به‌ویژه با ENI، می‌دانست و بر گسترش همکاری با بازیگران غیروابسته تأکید ورزید (Afkhami, 2009: 265-266). با وجود عضویت ایران در اوپک از سپتامبر ۱۹۶۰، شاه با احتیاط و بدگمانی نسبت به رویکرد رادیکال کشورهای عربی عضو، خواهان حفظ توازن میان عضویت در اوپک و تداوم روابط با غرب بود (ibid: 267).

در این میان، انریکو مائتی، مدیرعامل ENI و متحد استراتژیک ایران، نقش مهمی در به چالش کشیدن انحصار غرب داشت. مرگ مشکوک او در سانحه هوایی ۲۷ اکتبر ۱۹۶۲، که شاه آن را نتیجه توطئه شرکت‌های نفتی می‌دانست (پهلوی، ۱۳۷۱: ۱۱۸-۱۱۶)، نقطه عطفی

در مناسبات نفتی ایران بود. ماتئی با پیوند دادن منابع انرژی ایران و شوروی به بازار اروپا، الگویی از استقلال‌طلبی اقتصادی ارائه کرده بود. نیویورک‌تایمز در بزرگداشت او نوشت که با ترکیب خلاقیت بخش خصوصی و اقتدار بخش عمومی، ایتالیا را به بازیگری نوظهور در عرصه انرژی بدل کرد (The New York Times, 31 October 1962). مرگ ماتئی پایان آن رویکرد بود. ENI یک سال بعد به همکاری با کنسرسیوم‌های غربی بازگشت (Milano, 2013)، چرخشی که از نگاه شاه عقب‌نشینی‌ای تلخ در مسیر تنوع‌بخشی به شرکای نفتی ایران تلقی می‌شد؛ چنان‌که در سفر خصوصی‌اش به رم از کاهش نقش بین‌المللی ایتالیا ابراز تأسف کرد.

۱۲. وام چهار میلیون دلاری برای سیرپ

تصویب قانون پرداخت وام چهار میلیون دلاری به شرکت ملی نفت ایران در اسفند ۱۳۴۳، را باید در بستر تقویت مناسبات راهبردی نفتی ایران و ایتالیا تحلیل کرد (مجلس شورای ملی، ۲، ۱۳۴۳). این وام، که از محل درآمدهای مالیاتی و حقوق دولتی حاصل از فعالیت شرکت مشترک نفت ایران و ایتالیا (SIRIP) تأمین می‌شد، نشانگر حمایت رسمی دولت ایران از سرمایه‌گذاری مستقیم شرکت ملی نفت در این شرکت بین‌المللی بود؛ شرکتی که به‌نوعی نماد همکاری اقتصادی تهران و رم در دوران پس از ملی شدن صنعت نفت به‌شمار می‌رفت. وام مذکور، با نرخ بهره شش درصد و جدول زمان‌بندی مشخص برای بازپرداخت، نه‌تنها تأمین‌کننده اعتبار لازم برای مشارکت ایران در پروژه‌های نفتی بین‌المللی بود، بلکه بیانگر نوعی بازتعریف نقش دولت در حمایت از نهادهای ملی در عرصه سرمایه‌گذاری خارجی نیز محسوب می‌شد. درواقع، این قانون، رابطه‌ای مستقیم میان درآمدهای حاصله از مشارکت بین‌المللی و توسعه ظرفیت مالی شرکت ملی نفت ایران برقرار می‌کرد و زمینه‌ساز استقلال نسبی این شرکت در مدیریت منابع مالی و استراتژیک خود بود.

افزون بر بُعد اقتصادی، این مصوبه از منظر سیاسی نیز حائز اهمیت است؛ چرا که در دورانی تصویب شد که ایران در پی تثبیت موقعیت خود به‌عنوان بازیگری مستقل در بازار جهانی نفت بود و در عین حال می‌کوشید از الگوهای جدید قراردادی مانند الگوی ENI بهره‌برداری کند. تصویب چنین قانونی در مجالس شورای ملی و سنا، با حمایت چهره‌هایی همچون مهندس عبدالله ریاضی و مهندس شریف امامی، روسای مجلسین، نشانگر اجماع

حاکمیتی بر تقویت نقش ایران در مشارکت‌های بین‌المللی و گذار از الگوهای امتیازمحور پیشین به سوی سرمایه‌گذاری مشارکتی بود.

۱۳. سفر نمایندگان ایتالیا و بازدید از مناطق نفتی در سال ۱۳۴۸ش

در آبان‌ماه ۱۳۴۸ (اکتبر ۱۹۶۹)، هیئتی متشکل از نمایندگان مجلس سنا و شورای جمهوری ایتالیا به دعوت شرکت ملی نفت ایتالیا (ENI) از تأسیسات نفتی مشترک ایران و ایتالیا بازدید کرد (وزارت امور خارجه، ۱۳۴۸). این سفر که از ۶ تا ۱۳ آبان انجام شد، افزون بر جنبه نمادین آن در تقویت همکاری‌های انرژی‌محور، حاوی پیام‌هایی دیپلماتیک در بافت سیاسی جنگ سرد بود. اهمیت سفر در ترکیب متنوع هیئت پارلمانی نهفته بود: افزون بر نیروهای میانه‌رو، نمایندگان از حزب کمونیست و حزب سوسیالیست اتحاد پرولتاریا نیز حضور داشتند. دعوت از طیف‌های چپ با هدف بازتاب ترکیب واقعی پارلمان ایتالیا و رعایت بی‌طرفی صورت گرفت (همان).

این حضور گسترده بیانگر سطح بالای روابط نفتی ایران و ایتالیا بود؛ روابطی که حتی جناح‌های منتقد نظام سرمایه‌داری را نیز درگیر تعامل می‌کرد. از سوی دیگر، میزبانی ایران از این هیئت در دوران جنگ سرد را می‌توان در راستای سیاست خارجی چندجانبه‌گرای آن دوره و تلاش برای نمایش تعادل در روابط بین‌المللی تحلیل کرد. این سفر در قالب دیپلماسی پارلمانی و انرژی‌محور، به تقویت موقعیت بین‌المللی ایران و تحکیم همکاری با ایتالیا، به‌ویژه در چارچوب شرکت سیرپ و پروژه‌های ENI انجامید.

۱۴. قرارداد الحاقی به قرارداد سیرپ در سال ۱۳۴۸ش

در تاریخ ۱۳۴۸/۱۰/۷ دولت هویدا لایحه ۴۸۲۵/۴ قرارداد الحاقی به قرارداد سیرپ را به مجلس سنا تقدیم کرد (مجلس شورای ملی، ۱، ۱۳۴۸). این قرارداد مشتمل بر یک مقدمه و ۱۰ ماده و دو ضمیمه در تاریخ ۱۳۴۸/۵/۸ بین شرکت ملی نفت و آجیپ منعقد شده بود. طبق گزارش کمیسیون دارایی به مجلس سنا در تاریخ ۱۳۴۸/۱۰/۱۸ مفاد این الحاقیه با هدف استمرار عملیات اکتشافی در محدوده‌ای از مناطق تحت پوشش قرارداد پیشین تنظیم شد و این، بیانگر پویایی تعاملات نفتی ایران با شرکت‌های اروپایی در اواخر دهه ۱۳۴۰ شمسی است. پس از ادغام آجیپ مینراریا در شرکت مادر آجیپ در سال ۱۹۶۲م، تمامی

قرارداد مشارکت نفتی با ایتالیا ... (نورالدین نعمتی و امیرحسین داودوندی) ۱۶۳

حقوق و تعهدات پیشین به آجیپ منتقل شد. بر اساس مفاد قرارداد اصلی، دوره اکتشاف به مدت ۱۲ سال تعیین شده بود که در پنجم شهریور ۱۳۴۸ به پایان می‌رسید. در قرارداد الحاقی جدید، به درخواست شرکت آجیپ و با موافقت طرف ایرانی، دوره اکتشاف در بخش‌هایی از مناطق قرارداد، به‌ویژه طاق‌دیس کوه شوروم و طاق‌دیس کوه هفت‌چشمه، به مساحت مجموعاً ۷۶۷ کیلومتر مربع از زاگرس مرکزی، برای مدت دو سال دیگر تمدید شد. همچنین امکان تمدید مجدد به مدت یک سال نیز برای مناطقی که در آن‌ها علائم مثبت نفتی مشاهده شود، پیش‌بینی گردید (کمیسیون دارایی، ۱۳۴۸).

از منظر مالی و حقوقی، در این الحاقیه مقرر شد که کلیه ریسک‌ها و هزینه‌های مربوط به عملیات اکتشافی در دوره تمدیدشده بر عهده شرکت آجیپ باشد، بدون آنکه بهره‌ای بابت هزینه‌های انجام‌شده مطالبه شود. بازپرداخت این هزینه‌ها از سوی شرکت سیرپ تنها در صورتی انجام خواهد شد که در مناطق مذکور میادینی با قابلیت بهره‌برداری تجاری کشف گردد. همچنین، حداقل تعهد مالی آجیپ برای اجرای عملیات در این دوره‌ها به ترتیب سه میلیون دلار برای تمدید دوساله و یک میلیون دلار برای تمدید یک‌ساله تعیین شد و در صورت عدم استفاده کامل از این مبلغ، بخشی از آن به شرکت ملی نفت ایران پرداخت خواهد شد (همان).

نکته قابل توجه دیگر، اقتباس رسمی مفاد مواد ۴۲ تا ۴۵ قرارداد اصلی در زمینه حل اختلافات و تعیین قانون قابل اعمال (قانون ایران) و محل داوری (تهران) در قرارداد الحاقی است. به‌علاوه، قرارداد به سه زبان فارسی، ایتالیایی و انگلیسی تنظیم شد که متن انگلیسی آن اعتبار رسمی دارد (همان). این قرارداد افزوده، افزون بر تأمین مالی و فنی، بستری برای تعامل حقوقی مدرن میان ایران و یکی از قدرت‌های اقتصادی اروپایی در قالب حقوق بین‌الملل اقتصادی فراهم ساخت و نقش مهمی در استمرار حضور ایتالیا در صنایع نفت و گاز ایران در دهه پنجاه شمسی ایفا کرد.

قرارداد الحاقی در تاریخ ۱۳۴۸/۱۰/۲۲ به تصویب سنا رسید و جعفر شریف امامی رئیس مجلس سنا در نامه‌ای به شماره ۶۸۱۶ در تاریخ ۲۳ دی‌ماه آن را به اطلاع مجلس شورای ملی دوره ۲۲ رساند که لایحه مزبور در پنجم بهمن‌ماه در مجلس اعلام وصول شد (مجلس سنا، ۱۳۴۸). کمیسیون‌های دارایی و امور خارجه در دو جلسه مشورتی به تاریخ‌های ۹ و ۱۶ بهمن‌ماه آن را تأیید و در تاریخ ۱۹م همان ماه به تصویب مجلس شورای ملی رسید (مجلس شورای ملی ۲، ۱۳۴۸).

۱۵. قرارداد الحاقی دوم به قرارداد سیرپ در سال ۱۳۵۲ش

موافقت‌نامه الحاقی دوم در تاریخ ۱۳۵۱/۱۲/۷ بین شرکت ملی نفت ایران و آجیپ با یک مقدمه و ۱۵ ماده منعقد شده بود. لایحه ۳۳۵۸ دولت با امضای امیرعباس هویدا، نخست وزیر و جمشید آموزگار، وزیر دارایی در تاریخ ۱۳۵۲/۲/۱۸ به مجلس شورای ملی دوره ۲۳ ارسال شد (نخست وزیری، ۱۳۵۲). محتوای این لایحه نشان می‌دهد که قرارداد الحاقی دوم به منظور رفع اختلافات موجود میان وزارت دارایی و شرکت مزبور و همچنین هماهنگ‌سازی این قرارداد با سایر قراردادهای مشارکتی جدیدتر نفتی، تنظیم و به امضای طرفین رسید. این الحاقیه، حاصل مذاکرات طولانی و فنی میان نمایندگان دولت ایران و شرکت آجیپ بود و هدف اصلی آن، روشن‌سازی موضوعات مالیاتی و اصلاح برخی از مواد مبهم یا مشکل‌ساز قرارداد پیشین بود.

در حوزه مالی، الحاقیه با هدف شفاف‌سازی و استانداردسازی مقررات مالیاتی، مواردی را به صراحت مشخص کرد: ۱. پذیرش هزینه‌های اکتشاف به عنوان هزینه‌های قابل قبول برای محاسبه سود مشمول مالیات؛ ۲. عدم تعلق بهره به هزینه‌های اکتشاف؛ ۳. عدم امکان انتقال زیان‌های سنواتی به سال‌های بعد جهت کسر از سود؛ ۴. الزام به پرداخت حق الارض (حق بهره‌برداری از زمین) از سال ۱۹۷۲ میلادی؛ ۵. کاهش نرخ استهلاك دارایی‌ها از ۱۴٪ به ۱۰٪ سالانه؛ ۶. عدم تعلق بهره به وجوهی که طرفین قرارداد برای هزینه‌های توسعه میدین نفتی در اختیار شرکت سیرپ قرار می‌دهند؛ ۷. تعیین نحوه تقسیم سود سیرپ پس از وضع مالیات؛ ۸. تأیید صریح نرخ جدید مالیاتی شرکت‌های نفتی ۵۵٪ برای درآمدهای سیرپ، با اثر بازگشت به تاریخ ۲۳ آبان ۱۳۴۹ (۱۵ نوامبر ۱۹۷۰) (همان).

در بخش غیرمالی نیز الحاقیه تغییرات مهمی در ساختار حکمرانی و حقوقی قرارداد اعمال کرد که نشان از تلاش ایران برای افزایش حاکمیت ملی و نظارت بیشتر بر قرارداد داشت: ۱. حذف مقرراتی از ماده ۴ قرارداد که انتخاب رئیس هیئت بازرسی حساب‌های سیرپ را به شرکت حسابرسی سوئسی یا مؤسسه‌ای امین واگذار کرده بود؛ ۲. حذف ماده ۶ قرارداد اولیه که به موجب آن یک درصد از سهام سیرپ نزد اتحادیه بانک‌های سوئیس به امانت گذاشته و اختیار رأی‌دهی در مجامع عمومی به آن‌ها تفویض شده بود، همچنین حذف مداخلات رئیس دادگاه کانتونال ژنو در امور داخلی شرکت؛ ۳. اصلاح ماده ۴ قرارداد در راستای تحدید اختیارات یک‌جانبه شرکت آجیپ و تعیین سازوکاری چرخشی برای تعیین مدیرعامل و رئیس هیئت‌مدیره سیرپ هر پنج سال یک‌بار، به صورت تناوبی

قرارداد مشارکت نفتی با ایتالیا ... (نورالدین نعمتی و امیرحسین داودوندی) ۱۶۵

میان طرفین؛ ۴. حذف ماده ۳۹ قرارداد اولیه که مفاد قرارداد را در برابر تغییرات قانونی داخلی ایران مصون می‌داشت؛ ۵. حذف ماده ۴۰ قرارداد که به اصول عام حقوقی بین‌المللی (موسوم به اصول مورد قبول ملت‌های متمدن) به عنوان مرجع حل اختلافات استناد می‌کرد؛ ۶. اصلاح مواد ۴۴ و ۴۵ قرارداد مربوط به داوری، به گونه‌ای که محل داوری ایران تعیین شد و فرایند رسیدگی تابع قوانین داخلی ایران گردید (همان).

با این اوصاف قرارداد الحاقی دوم به قرارداد سیرپ را می‌توان گامی مهم در روند «ایرانی‌سازی» ساختارهای قراردادی نفت دانست که به موازات افزایش قدرت چانه‌زنی ایران در سازمان اوپک و تحولات بازار جهانی نفت، توانست برخی از امتیازات پیشین شرکت‌های خارجی را محدود و حاکمیت حقوقی، اجرایی و مالی ایران را بر منابع نفتی خویش تقویت کند. این قرارداد نه تنها به لحاظ اقتصادی اهمیت داشت، بلکه نشانه‌ای از چرخش تدریجی دولت وقت ایران به سوی افزایش کنترل داخلی و بومی‌سازی مدیریت منابع زیرزمینی کشور بود.

بدین‌سان، قرارداد الحاقی یادشده پس از بررسی‌های کارشناسانه و مفصل در کمیسیون‌های تخصصی دارایی، امور خارجه و دادگستری مجلس شورای ملی، طی جلساتی در روزهای ۲۳ و ۲۴ اردیبهشت‌ماه ۱۳۵۲، به تصویب نمایندگان رسید و سرانجام در تاریخ اول خرداد ۱۳۵۲ مورد تصویب نهایی مجلس قرار گرفت. متعاقب آن، در تاریخ چهاردهم خرداد همان سال، مجلس سنا نیز با مفاد قرارداد موافقت کرد و بدین‌ترتیب، اعتبار قانونی و اجرایی این الحاقیه در نظام حقوقی کشور تثبیت شد (مجلس سنا، ۱۳۵۲).

۱۶. پیامد قرارداد نفتی ایران و ایتالیا

بر پایه اسناد موجود، تعاملات نفتی ایران و ایتالیا پس از کودتای ۲۸ مرداد، وارد مرحله‌ای از پیچیدگی‌های حقوقی، مالی و استراتژیک شد که فراتر از یک رابطه صرفاً اقتصادی بود. در این مقطع، ایران در پی تقویت حاکمیت ملی بر منابع انرژی و کاستن از وابستگی به کنسرسیوم شرکت‌های بزرگ نفتی (معروف به «هفت خواهر») بود؛ در مقابل، ایتالیا از طریق شرکت دولتی خصوصی ENI کوشید جایگاهی مستقل و انعطاف‌پذیر در نظم نوین بازار جهانی نفت بیابد.

قرارداد سیرپ (SIRIP) به عنوان نماد برجسته این همکاری، نقطه تلاقی منافع دو کشور را شکل داد و الگوی نوینی از دیپلماسی انرژی را نمایان ساخت. از نکات مثبت آن می‌توان

افزایش چشمگیر درآمد کشور و کاهش ریسک مالی دولت را برشمرد، چرا که هزینه‌های گسترده اکتشاف در ابتدا بر عهده طرف خارجی بود و دولت تنها در صورت موفقیت در اکتشاف به سرمایه‌گذاری می‌پرداخت. همچنین این قراردادها به آموزش نیروی انسانی ایرانی و جذب فناوری‌های جدید انجامید. ایران با بازنگری تدریجی در مفاد قراردادهای نفتی، به‌ویژه در الحاقیه دوم (۱۳۵۱ش/۱۹۷۲م)، گام‌هایی مشخص برای تقویت اقتدار ملی برداشت. اصلاحاتی چون حذف معافیت‌های حقوقی شرکت‌های خارجی، انتقال مرجع داوری به داخل کشور (تهران) و تعدیل مواد یک‌جانبه، حاکی از تغییر رویکرد ایران به سوی مشارکت‌های متوازن بود. در بُعد مالی نیز قراردادهای مشارکتی به‌گونه‌ای تنظیم شدند که توزیع منافع و هزینه‌ها میان طرفین عادلانه‌تر گردد و علاوه بر تضمین بازگشت سرمایه برای ENI، سود پایدار برای ایران فراهم شود.

مدل مشارکتی ENI که بر تلفیق فناوری نوین، دیپلماسی فعال و عدم تحمیل فشارهای ژئوپلیتیکی استوار بود، زمینه‌ساز اعتماد ایران و نوعی همکاری الگومند برای کشورهای در حال توسعه شد. این مشارکت نه تنها امکان بهره‌برداری مستقل ایران از نفت خام را فراهم ساخت، بلکه زیرساخت‌های فنی و مالی لازم برای توسعه صنعت نفت را نیز تقویت کرد. در واقع این قرارداد موفقیتی بزرگ در جهت احقاق منافع ایران بود اما آن را باید در چارچوب یک سیاست تدریجی و حذفی در نظر گرفت؛ به عبارت دیگر، دولت پهلوی به‌جای ملی‌سازی مطلق، مرحله اول را بر مبنای توافقی‌های نسبی سامان داد و در نهایت در دهه ۱۳۵۰ش به سمت تغییر بنیادین نهایی (لغو کنسرسیوم و ملی‌سازی) حرکت کرد.

۱۷. تفاوت‌های قرارداد ایران و ایتالیا با دیگر الگوهای نفتی دوره پهلوی دوم

الگوی قراردادهای نفتی ایران در دوره پهلوی دوم از قراردادهای امتیازی با سلطه شرکت‌های خارجی آغاز شد، اما به تدریج به سمت قراردادهای مشارکتی، خدماتی و فروش نقدی تغییر یافت. سیاست نفتی ایران در دهه‌های پس از ملی شدن نفت عمدتاً حول همکاری با شرکت‌های خارجی و حفظ منافع ملی می‌چرخید. پس از کودتای ۱۳۳۲ و امضای قرارداد کنسرسیوم، ایران تلاش کرد ترکیبی از درآمدهای نفتی را افزایش داده و بخشی از مدیریت میادین را به دست گیرد. قرارداد نفتی ایران-ایتالیا (سیرپ) در شهریور ۱۳۳۶ نقطه عطف مهمی در این سیاست بود. اسناد تاریخ دیپلماسی آمریکا نیز بر نوآوری و اهمیت این قرارداد تأکید دارند؛ یک یادداشت اطلاعاتی کاخ سفید در آگوست ۱۹۵۷م از

این قرارداد به عنوان تغییری «مهم و رادیکال» در الگوی ۵۰-۵۰ رایج یاد کرده است (United States Department of State, 1989).

نظام جدید قرارداد سیرپ تفاوت‌های چشمگیری با قراردادهای دوره‌های قبل و بعد خود داشت: ۱- شکستن سهم ثابت ۵۰-۵۰: در قرارداد کنسرسیوم ۱۳۳۳ش سهم ایران ۵۰٪ بود. قرارداد ایتالیا سهم ایران را به ۷۵٪ افزایش داد و بدین ترتیب به دولت خریداران دیگر در منطقه نیز انگیزه داد تا قراردادهای خود را بازنگری کنند. ۲- مشارکت مستقیم دولت در مدیریت: پیش از این، مدیریت عمدتاً با شرکت‌های خارجی بود. در قرارداد ۱۳۳۶، دولت ایران (از طریق شرکت ملی نفت) نیمی از سهام شرکت جدید «سهامی نفت ایران و ایتالیا (سیرپ)» را داشت. ایران برای نخستین بار در مدیریت منابع نفتی خود شریک شد و مستقیماً در تصمیم‌گیری اکتشاف و تولید مشارکت یافت. ۳- گسترش نواحی اکتشافی: قرارداد سیرپ مناطق جدیدی را (فلات قاره خلیج فارس و نواحی کوهستان زاگرس مرکزی) شامل می‌شد که قبلاً عمدتاً در اختیار کنسرسیوم نبود. بر پایه قانون نفت ۱۳۳۶ش، کشور به بخش‌های نفتی تقسیم شد تا با استفاده از پیمانکاری‌های جدید توسعه یابد. این اقدام، تقویت اکتشافات داخلی و انتقال فناوری را در پی داشت. ۴- تعهدات و ریسک‌ها: برخلاف قراردادهای سنتی که ریسک کاوش تماماً بر عهده شرکت خارجی بود، در قرارداد ایتالیا اگر نفت تجاری در ناحیه‌ای یافت نمی‌شد کل هزینه بر عهده شرکت ایتالیایی بود، اما چنانچه نفت کشف می‌گردید، دولت نیمی از سرمایه‌گذاری در توسعه پس از کشف را بر دوش می‌گرفت. این سازوکار تا حدی ریسک ایران را کاهش داد و امکان بررسی سریع‌تر میدان‌ها را فراهم آورد. ۵- تأثیرات پسین: در دوره پس از ۱۳۳۶ش، ایران نیز بر اساس الگوی ۲۵-۷۵ قراردادهای مشابهی با شرکت‌های دیگری امضا کرد (مانند شرکت نفت ایران-پان‌آمریکن ۱۳۳۷ش). اما در دهه ۱۳۵۰ش، شاهنشاهی با تصویب قانون لغو قرارداد کنسرسیوم عملاً به سمت ملی‌سازی کامل یا مذاکره مجدد تمایل پیدا کرد و پس از آن مسیر جدیدی را در پیش گرفت.

به منظور تطبیق الگوهای قراردادهای نفتی ایران در دوره پهلوی دوم، به‌ویژه با تأکید بر جایگاه قرارداد ایران و ایتالیا، جدول ۱ تنظیم شده است که در آن نوع قرارداد، سال انعقاد، سهم ایران، طرف‌های خارجی و ویژگی‌های متمایز هر قرارداد مورد مقایسه قرار گرفته‌اند و تفاوت‌های پیش و پس از قرارداد سیرپ در آن به‌وضوح قابل مشاهده است.

جدول ۱. تطبیق الگوهای قراردادهای نفتی ایران در دوره پهلوی دوم

ردیف	طرف‌های قرارداد	نوع قرارداد	سال عقد قرارداد	سهم ایران	تفاوت‌ها و ویژگی‌های کلیدی
۱	شرکت نفت انگلیس و ایران	امتیازی	۱۹۳۳م	حدود ۲۰٪ از سود خالص	امتیاز بلندمدت ۶۰ ساله، کنترل کامل شرکت خارجی بر استخراج و قیمت‌گذاری
۲	کنسرسیومی از شرکت‌های آمریکایی، انگلیسی، هلندی و فرانسوی	الگوی کنسرسیومی	۱۹۵۴م	۵۰٪ از سود خالص	پایان قرارداد امتیازی؛ مالکیت منابع با ایران، عملیات و بازاریابی در دست کنسرسیوم؛ شراکتی «شبه‌مشارکتی»؛ فقدان نقش اجرایی ایران
۳	شرکت ENI ایتالیا	مشارکتی	۱۹۵۷م	حدود ۷۵٪ سود (پس از کسر هزینه‌ها)	مشارکت واقعی در مدیریت و سود؛ الگویی نو و عادلانه‌تر نسبت به کنسرسیوم؛ به ابتکار مائتی
۴	شرکت‌های ژاپنی و اروپایی مستقل	خدماتی / خرید مستقیم	دهه ۱۹۶۰م	متغیر؛ مبتنی بر فروش نفت خام	ایران نفت را به‌طور نقد می‌فروخت؛ بدون مشارکت خارجی در تولید یا مدیریت
۵	شرکت ملی نفت ایران و کنسرسیوم پیشین	قرارداد جدید مشارکتی	۱۹۷۳م	احدوداً ۷۵-۱۰۰٪ کنترل	انتقال کامل کنترل عملیاتی، قیمت‌گذاری و فروش به NIOC؛ پایان الگوی کنسرسیومی

(منبع: نگارندگان)

۱۸. نتیجه‌گیری

مطالعه حاضر با تکیه بر اسناد رسمی، گزارش‌های آرشیوی و منابع تحلیلی کوشید تا یکی از مهم‌ترین نمونه‌های همکاری نفتی ایران با یک قدرت اروپایی غیرانگلیسی و آمریکایی در دوره پهلوی دوم، یعنی قرارداد مشارکتی ایران و ایتالیا و تأسیس شرکت سیرپ، را مورد بررسی قرار دهد. این همکاری نه تنها از منظر اقتصادی، بلکه از لحاظ حقوقی، ژئوپلیتیکی و دیپلماتیک نیز واجد اهمیت بود و نشان از تلاشی آگاهانه برای متنوع‌سازی روابط نفتی، کاستن از وابستگی به شرکت‌های غربی، و تقویت سیاست خارجی مستقل ایران داشت.

براساس یافته‌های مقاله، قرارداد سیرپ از نخستین نمونه‌های واقعی «قراردادهای مشارکتی» در تاریخ نفت ایران به‌شمار می‌رود که برخلاف الگوهای رایج امتیازدهی، سود حاصل از بهره‌برداری را به‌صورت متوازن و برابر میان طرفین تقسیم می‌کرد. این نوع مشارکت که از سوی انریکو مائتی، مدیرعامل ENI، پیشنهاد شد، از حمایت بالای دولت

ایران برخوردار گردید و توانست برای نخستین بار الگویی متفاوت از روابط تولیدکنندگان و شرکت‌های خارجی را در منطقه مطرح سازد. تأسیس شرکت مشترک سیرپ، با ساختار حقوقی دوطرفه، نظام مالی روشن و تعهدات فنی دقیق، مصداقی روشن از گذار تدریجی ایران از نظام امتیاز به سمت الگوهای قراردادی نوین بود.

فرضیه پژوهش که بر نقش فعال و هدفمند دولت ایران در بهره‌برداری اقتصادی از قراردادهای مشارکتی، رقابت با شرکت‌های غربی و تقویت دیپلماسی انرژی استوار بود، در پرتو مستندات بررسی شده تأیید می‌گردد. ایران با استفاده از فرصت‌های فراهم‌شده توسط شرکت‌های ایتالیایی، توانست نوعی استقلال اقتصادی نسبی به‌دست آورد و نفوذ بازیگران سستی نفتی را به چالش بکشد. همچنین، حضور ایتالیا در صنعت نفت ایران، زمینه‌ساز مناسبات تازه‌ای در سطح روابط خارجی شد که متضمن احترام متقابل، تعامل فنی، و بهره‌برداری از ظرفیت‌های آموزشی و صنعتی نیز بود. تحولات بعدی مانند الحاقیه‌های قرارداد سیرپ، تلاش ایران برای بومی‌سازی ساختارهای مدیریتی، تغییر در مقررات داوری و مالیات و نیز تصویب قوانین حمایتی، همگی گویای پویایی قرارداد و اراده دولت برای کنترل بیشتر بر منابع زیرزمینی بود. این روند در نهایت به افزایش قدرت چانه‌زنی ایران در اوپک و نیز شکل‌گیری ادبیات جدیدی در سیاست نفتی کشور انجامید.

در یک جمع‌بندی، می‌توان گفت که قرارداد نفتی ایران و ایتالیا در دهه ۱۳۳۰ تا ۱۳۵۰ شمسی، نه‌فقط یک همکاری اقتصادی، بلکه جلوه‌ای از بازتعریف سیاست نفتی ایران در بستر جنگ سرد، توسعه صنعتی و دیپلماسی چندجانبه بود؛ الگویی که ضمن پاسخ به نیازهای فنی و مالی کشور، امکان مشارکتی برابر و مستقل با یکی از قدرت‌های صنعتی اروپایی را فراهم ساخت و همچنان می‌تواند برای سیاست‌گذاری‌های آینده الهام‌بخش باشد.

کتاب‌نامه

- پهلوی، محمدرضا. (۱۳۷۱). پاسخ به تاریخ. به کوشش شهریار ماکان. تهران: شهرآب.
- روزنامه اطلاعات. (۱۳۳۶، ۱۹ شهریور). اخبار و گزارش‌های روز (صص ۳ و ۱۸) [نسخه چاپی]. تهران: اطلاعات.
- روزنامه اطلاعات. (۱۳۳۶، ۲۶ مرداد). اخبار و گزارش‌های روز. [نسخه چاپی]. تهران: اطلاعات.
- سعادت، فتح‌الله. (۱۳۴۹). جغرافیای اقتصادی نفت ایران. تهران: بی‌نا.

۱۷۰ تحقیقات تاریخ اقتصادی ایران، سال ۱۴، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۴

شرکت ملی نفت ایران و شرکت آجیپ مینراریا. (۱۳۳۶، ۱۲ مرداد). موافقت‌نامه میان شرکت ملی نفت ایران و شرکت آجیپ مینراریا [سند رسمی]. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، از پرونده ۱۹/۱۰۴/۰/۸۷ ق.

قرارداد دستگاه مختلط. (۱۳۴۳، ۲۵ بهمن). مبادله و اجازه ۵ فقره قرارداد نفت [سند رسمی]. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، از پرونده ۲۱/۵۵/۲/۲۵۶ ق.

کمیسیون دارایی. (۱۳۴۸، ۱۸ دی). گزارش درباره قرارداد الحاقی به قرارداد سیرپ [گزارش رسمی، شماره ۹۵، شماره ترتیب چاپ ۹۳۲]. تهران: مجلس شورای اسلامی، از پرونده ۲۲/۲۸/۲/۳۲۳ ق.

کمیسیون مخصوص نفت. (۱۳۳۶، ۲۰ مرداد). گزارش به مجلس شورای ملی (دوره نوزدهم) [گزارش رسمی، شماره ۲، شماره ترتیب چاپ ۲۶۶]. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، از پرونده ۱۹/۱۰/۰/۸۷ ق.

مجلس سنا. (۱۳۳۶، ۳ شهریور). نامه به نخست‌وزیری [نامه اداری، شماره ۲۰۸۶]. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، از پرونده ۱۹/۱۰/۰/۸۷ ق.

مجلس سنا. (۱۳۴۳، ۲۵ بهمن). نامه به نخست‌وزیری درباره تصویب لایحه شماره ۳۵۱۳۴ مربوط به پنج فقره قرارداد نفت [نامه اداری]. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، از پرونده ۲۱/۵۵/۲/۲۵۶ ق.

مجلس سنا. (۱۳۴۸، ۲۳ دی). نامه به مجلس شورای ملی (دوره ۲۲) درباره تصویب لایحه قرارداد الحاقی به قرارداد سیرپ (شماره نامه: ۶۸۱۶) [نامه اداری]. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، از پرونده ۲۲/۲۸/۲/۳۲۳ ق.

مجلس سنا. (۱۳۵۲، ۱۵ خرداد). نامه به نخست‌وزیری درباره تصویب لایحه شماره ۳۳۵۸ درباره قرارداد الحاقی دوم به قرارداد شرکت ملی نفت ایران و شرکت آجیپ مینراریا [نامه اداری به امضای جعفر شریف امامی، رئیس مجلس سنا]. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، از پرونده ۲۳/۷۰/۰/۲۸۳ ق.

مجلس شورای ملی (دوره نوزدهم). (۱۳۳۶، ۲۴ مرداد). نامه به ریاست مجلس سنا [نامه اداری، شماره ثبت کل ۱۰۸۵۳]. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلام، از پرونده ۱۹/۱۰/۰/۸۷ ق.

مجلس شورای ملی ۱ (دوره ۲۱). (۱۳۴۳، ۱۸ بهمن). نامه درباره تصویب لایحه شماره ۳۵۱۳۴ مربوط به پنج فقره قرارداد نفت [نامه اداری]. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، از پرونده ۲۱/۵۵/۲/۲۵۶ ق.

مجلس شورای ملی ۱ (دوره ۲۲). (۱۳۴۸، ۲۲ بهمن). نامه به نخست‌وزیری [نامه اداری]. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، سند شماره ۴۹۳/۲۷۵۶۱ ل ق، از پرونده ۲۲/۲۸/۲/۳۲۳ ق.

قرارداد مشارکت نفتی با ایتالیا ... (نورالدین نعمتی و امیرحسین داودوندی) ۱۷۱

مجلس شورای ملی ۲ (دوره ۲۱). (۱۳۴۳، ۲۰ اسفند). *قانون پرداخت چهار میلیون دلار وام به شرکت ملی نفت ایران برای سرمایه‌گذاری در شرکت نفت ایران - ایتالیا (سیرپ)* [مصوبه، ماده ۱]. دوره ۲۱، شماره چاپ ۱، جلد ۴، صفحه ۲۰۳۷. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی.

مجلس شورای ملی ۲ (دوره ۲۲). (۱۳۴۸، ۱۹ بهمن). *قانون قرارداد الحاقی به قرارداد سیرپ مصوب شهریورماه ۱۳۳۶ بین شرکت ملی نفت ایران و شرکت آجیپ و شرکت نفت ایران و ایتالیا (سیرپ)* [مصوبه رسمی به امضای عبدالله ریاضی، رئیس مجلس]. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، از پرونده ۲۲/۲۸/۲/۳۲۳ ق.

مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی: دوره شانزدهم تا نوزدهم [متن رسمی]. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی.

نخست‌وزیری. (۱۳۳۶، ۱۳ مرداد). *لایحه موافقت‌نامه نفتی ایران و ایتالیا خطاب به مجلس شورای ملی (دوره نوزدهم)* [لایحه دولتی]. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، لایحه شماره ۱۰۰۳۷، از پرونده ۱۹/۱۰/۰/۸۷ ق.

نخست‌وزیری. (۱۳۴۳، ۱ بهمن). *لایحه راجع به مبادله و اجازه ۵ فقره قرارداد نفت به مجلس شورای ملی (دوره ۲۱)* [لایحه دولتی]. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، لایحه شماره ۳۵۸۳۴، از پرونده ۲۱/۵۵/۲/۲۵۶ ق.

نخست‌وزیری. (۱۳۵۲، ۱۸ اردیبهشت). *لایحه قرارداد الحاقی دوم به قرارداد شرکت ملی نفت ایران و شرکت آجیپ (شماره ترتیب چاپ ۷۰۴)*. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، لایحه شماره ۳۳۵۸، از پرونده ۲۳/۷۰/۰/۲۸۳ ق.

وزارت امور خارجه. (۱۳۴۸، ۲۸ مهر). *نامه به مجلس شورای ملی* [نامه اداری]. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، سند شماره ۵۱۳۰/۳، از پرونده ۲۲/۳۵/۴/۱/۶۹-۱۰۱۱.

وزیری، شاهرخ. (۱۳۷۹). *نفت و قدرت در ایران (از قنات تا لوله نفت)*. ترجمه مرتضی ثاقب‌فر. تهران: عطایی.

یرگین، دانیل. (۱۳۷۴). *تاریخ جهانی نفت*. ترجمه غلامحسین صالحیار. تهران: اطلاعات.

Afkhami, G.R. (2009). *The Life and times of the Shah*. Berkeley: University of California Press.

ASDMAE1 (Archivio Storico Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri). (1955). Lettera riservata n. 280/100 [Diplomatic correspondence]. AP 1950–1957, Iran, busta 1014, p. 4. Ministry of Foreign Affairs, Rome.

ASDMAE2 (Archivio Storico Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri). (1955). Lettera riservata n. 280/100 [Diplomatic correspondence]. AP 1950–1957, Iran, busta 1014, p. 5. Ministry of Foreign Affairs, Rome.

Bucarelli, M. (2010). All'origine della politica energetica dell'ENI in Iran: Enrico Mattei e i negoziati per gli accordi petroliferi del 1957. *Nuova Rivista Storica*, 94(2).

- Coliaei, S. (2016). *Le Relazioni Ufficiali tra l'Italia e l'Iran: aspetti politici (1950-1979)* (Tesi di perfezionamento in Discipline storiche). Scuola Normale Superiore, Pisa.
- Lanari, V. (2003). L'Italia e il Medio Oriente: dal "neoatlantismo" al peace-keeping. In A. Giovagnoli & S. Pons (Eds.), *Tra guerra fredda e distensione*. Soveria Mannelli: Rubbettino.
- Milano R. (2013). *L'ENI e l'Iran: 1962-1970*. Napoli: Giannini.
- Ministero degli Affari Esteri d'Italia. (1955). *Trattati e convenzioni, Trattato di commercio, stabilimento e navigazione tra l'Italia e l'Iran e scambi di note*. Roma: Ministero degli Affari Esteri.
- The New York Times. (1962, October 31). *The New York Times*.
- Tremolada, I. (2011). *La via italiana al petrolio: l'ENI di Enrico Mattei in Iran, 1951-1958*. Milan: L'Ornitórinco.
- United States Department of State. (1989). *Foreign Relations of the United States, 1955-1957, Volume XII, Near East Region; Iran; Iraq, Document 403*. Washington: U.S. Government Printing Office. باز یابی شده از <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1955-57v12/d403>

